

پژوهشنامه‌ی ادب غنایی

دانشگاه سیستان و بلوچستان

سال دهم، شماره‌ی نوزدهم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱

(صص: ۳۲-۹)

دیوار ناپیدای عشق

نقد و بررسی تشبیه در مجموعه شعر «سفرنامه‌ی گردباد»، اثر سید حسن حسینی

دکتر حسن بساک*

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور مشهد

چکیده

در مباحث بیانی «تشبیه» به عنوان اولین عامل تصویر آفرین مورد توجه قرار گرفته است. شاید بتوان آن را ابتدایی ترین و ساده ترین نوع صور خیال شمرد، زیرا فهم آن برای ذهن از دیگر صور خیال راحت تر انجام می گیرد. تشبیه به عنوان پایه و جان مایه اصلی برخی دیگر از صور خیال شناخته می شود که قطعاً فهم آن‌ها مستلزم فهم و دریافت تشبیه می باشد.

پژوهش حاضر به منظور بررسی و شناخت «تشبیه»، ارکان و فروع آن به عنوان یکی از صور خیال پایه و مطرح در علم بیان، بر اساس تقسیمات تشبیه در حوزه علم بیان سنتی و دیدگاه های دانشمندان این علم صورت گرفته است.

*Email: bassak@pnu.ac.ir

پژوهشنامه‌ی ادب غنایی - پاییز و زمستان ۱۳۹۱

از آنجایی که مخاطبان، با شعر معاصر به لحاظ زبانی و زمانی آنس بیشتر دارند، «مجموعه شعر سفرنامه‌ی گردباد» از شاعر معاصر، زنده یاد سید حسن حسینی انتخاب گردید و به روش تحلیلی-توصیفی همراه با ذکر مثال، جدول و نمودار آماری، مورد نقد و بررسی قرار گرفت.

نتیجه‌ی تحقیق نشان می‌دهد، در ۲۶۷ مورد تشبیه موجود در این مجموعه، حسینی به زیبایی از تشبیه در بیان هنری خود سود برده، تصاویری ساده، عینی، ملموس و قابل درک آفریده است.

واژگان کلیدی: نقد و بررسی، سید حسن حسینی، سفرنامه گردباد، بیان، صور خیال، تشبیه.

مقدمه

تصویری بودن یا نبودن شعر از مطالبی است که در نقد ادبی جدید مورد توجه است. در این میان در ساخت تصاویر شاعرانه، تشبیه به عنوان یکی از صور خیال، «هسته‌ی اصلی و مرکزی اغلب خیال‌های شاعرانه است» (پورنامداریان، ۱۳۷۴: ۱۵۹)، که مورد توجه علمای علم بیان قرار گرفته است. شاعران با تشبیه، جهان را زیباتر از آنچه هست نشان می‌دهند و مخاطب را در کشف روابط پنهان اشیاء یاری کرده، سبب التذاذ هنری او می‌شوند. گویا به همین دلیل ابن رشیق قیروانی اساس و بنای شعر را تشبیهی خوش یا استعاره‌ای دلکش می‌داند: «شعر چیزی است که مشتمل بر تشبیهی خوش و استعاره‌ای دلکش باشد و در ماسوای آن‌ها گوینده را فضل وزنی بود و بس» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۵: ۷)، از آنجا که پایه‌ی استعاره نیز بر تشبیه استوار است می‌توان گفت ابن رشیق اساس شعر را تشبیه می‌داند.

۱- پیشینه‌ی تحقیق

تخیل در شعر از صور متعددی تشکیل شده است که مهمترین آن‌ها «تشبیه» است. به عنوان سابقه‌ی تحقیق در این باره می‌توان از دو مقاله‌ی زیر نام برد:

۱- طالبیان، یحیی. "بررسی تشبیه تفضیل در شعر عماد فقیه". نشریه علوم اجتماعی و

انسانی دانشگاه شیراز (پیاپی ۴۲)، شماره اول، بهار ۱۳۸۴، دوره بیست و دوم. صص ۱۶-۱.

در این مقاله، نویسنده با انتخاب ده درصد از اشعار دیوان عماد فقیه و بررسی میزان تشبیه در این نمونه ها و مقایسه آن با میزان تشبیه در شعر سه تن از شاعران سبک خراسانی، به شیوه های نوسازی تشبیه اشاره کرده و یکی از این شیوه ها را کاربرد تشبیه تفضیل می داند.

۲- رضایی جمکرانی، احمد. "نقش تشبیه در دگرگونی های سبکی". نشریه پژوهش زبان و ادبیات فارسی، دوره جدید، شماره پنجم، پاییز و زمستان ۱۳۸۴، صص ۸۵-۱۰۰.

در این مقاله تشبیه به عنوان اساسی ترین رکن دستگاه بلاغی شناخته شده که، سایر اجزای دستگاه مانند استعاره، تشخیص و حتی کنایه از آن ناشی می شود. نگارنده بر این عقیده است که با بررسی ساختار تشبیه، به صورت دقیق می توان تحولات سبکی در دستگاه بلاغی را نشان داد. بر این اساس با آماری که از تحلیل تشبیه در اشعار نیما، اخوان، سهراب سپهری ارائه نموده، سعی کرده است تا تحولات سبکی ناشی از تشبیه در شعر نو را به اجمال بررسی کند.

همانطور که می دانیم «در مباحث بیانی، تشبیه به عنوان اولین عامل تصویرآفرین، مورد توجه قرار گرفته است. شاید آن را ابتدایی ترین و ساده ترین، نوع صور خیال بتوان شمرد، زیرا فهم و دریافت آن، برای ذهن از میان دیگر صور خیال راحت تر و قابل وصول تر انجام می گیرد؛ همچنین به عنوان پایه و جان مایه ی اصلی برخی دیگر از عناصر خیال شناخته می شود که قطعاً فهم آن ها، مستلزم فهم و دریافت تشبیه می باشد» (پورنامداریان، ۱۳۵۷: ۹۴).

در این مقاله «تشبیه» به عنوان عنصری مهم در بلاغت، در مجموعه شعر «سفرنامه ی گردباد» مورد بررسی و نقد قرار می گیرد. سفرنامه گردباد، سروده ی شاعر معاصر زنده یاد سید حسن حسینی (۱۳۳۵-۱۳۸۳)، در بردارنده ی ۷۷۰ بیت شعر در انواع قالب های غزل، مثنوی، رباعی و چهارپاره است. محتوای شعرهای این مجموعه: تغزل، وصف، اعتراض و... است. حسینی در زمینه های مختلف نثر و پژوهش ادبی، ترجمه و شعر آثاری ارائه کرده است. مجموعه ی سفرنامه ی گردباد آخرین سروده ی اوست. علاوه بر این مجموعه، از ایشان پنج مجموعه شعر دیگر منتشر شده است که عبارتند از: همصدا با حلق اسماعیل (۱۳۶۳)، گنجشک و

جبرئیل (۱۳۷۰)، نوشداروی طرح ژنریک (۱۳۸۲)، در ملکوت سکوت (۱۳۸۵)، از شرابه های روسری مادرم (۱۳۸۵).

۳- علم بیان و تخیل:

بیان در لغت به معنی واضح و آشکار ساختن است و در اصطلاح «عبارت است از مجموعه قواعد و قوانینی که به وسیله آن ها می توان یک معنی را به گونه های متعدد بیان کرد، به شرط آن که این شیوه های گوناگون، در میزان روشنی و پوشیدگی با یکدیگر متفاوت باشند و این تفاوت مبتنی بر تخیل باشد» (علوی مقدم و اشرف زاده، ۱۳۷۶: ۸۵). قید مبتنی بر تخیل را می توان اینگونه توضیح داد: خیال که «در لغت فارسی برابر سایه، پرهیب، شیخ و تصویر است» (داد، ۱۳۸۲: ۱۳۹) در حقیقت «عنصر اصلی شعر در همه ی تعریف های قدیم و جدید است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۵: ۳) و عبارت است از نیروی ویژه ی ذهن که شاعر به سبب آن تجربه های خود را با زبان و عاطفه در آمیخته در قالب و شکل ویژه ای، متفاوت، متمایز و برتر از زبان عادی و روزمره ارائه می دهد تا تأثیر و نفوذ کلام خود را در مخاطب بیفزاید. «موضوع علم بیان بحث در «صورت های متفاوت و متمایز خیال» است؛ زیرا این صور، وسایلی هستند که با آن ها می توان یک مفهوم را به شیوه های گوناگون بیان کرد، صورت های مختلف خیال عبارتند از: ۱. تشبیه ۲. استعاره ۳. مجاز ۴. کنایه» (علوی مقدم و اشرفزاده، ۱۳۷۶: ۸۵). اگر چه «دانش بیان از بنیادهای استوار بلاغت است» (تجلیل، ۱۳۸۵: ۴۳). اما به تعبیر سید حسن حسینی میزان به کارگیری دانش بیان و خیال و تصویر در شعر باید متعادل باشد زیرا، «خیال فتیله چراغ هنر است. اگر آن را خیلی پایین بکشیم خاموش می شود و اگر زیاد بالا ببریم دود می زند» (حسینی، ۱۳۶۵: ۵۶).

۴- تشبیه:

تشبیه یکی از صورت های مختلف خیال است و در مباحث بیانی به عنوان اولین عامل تصویرآفرین مورد توجه قرار گرفته است. «تشبیه مانده کردن چیزی است به چیزی مشروط بر

اینکه این ماندگی مبتنی بر کذب باشد، نه صدق، یعنی ادعایی نه حقیقی» (شمیسا: ۱۳۸۶: ۶۷). تشبیه باعث زیبایی سخن شده و لذت خواننده را در پی دارد، زیرا: «ظهور ناخودآگاه همانند یک چیز در صحنه‌ی خیال و کشف راز همانندی بین آن دو چیز، به خودی خود با درک لذت و زیبایی همراه است» (ثروتیان: ۱۳۶۹: ۳۸). همچنین، درباره‌ی خیال انگیزی تشبیه می‌توان گفت: «تشبیه که چیزی را در یک صفت یا حالت به چیز دیگر ملحق می‌دارد خیال انگیز است. گویی با جادوی خیال آنچه را غایب است و پنهان حاضر می‌کند و عیان، از آن که صفت و حالتی را که در مشبه ظاهر نیست ملحق می‌کند به حالت و صفت مشبه به که خودش دور است اما آن صفت و حالت در وی چنان قوی است که خیال، جولان آن را ادراک و احضار می‌کند» (زرین کوب، ۱۳۴۶: ۶۸). یکی از کارکردهای تشبیه شگفتی سازی است: «تجربه نشان می‌دهد که بلاغت و شگفتی تشبیه ناشی از پیوندی است که گوینده سخنور بین یک چیز معمولی و یک امر عالی و خیالی، و موجودی شگفت و ممتاز به بهترین تعبیر برقرار می‌کند، و ما را از عرصه‌ای پست به پهنه‌ای متعالی می‌رساند، و در این گره خوردگی و انتقال ما را به اوج اخلاق یا علم و بصیرت یا آگاهی و کمال می‌کشاند و با بال خیال و اندیشه وجود ما را پیوسته در معرض نسیم کاینات و اهتزاز معنویت در عرصه بیکرانگی قرار می‌دهد (تجلیل، ۱۳۸۵: ۵۸).

۴-۱- ارکان یا پایه‌های تشبیه:

تشبیه در صورت گسترده و کامل خود جمله است و این جمله حداکثر چهار جزء دارد:

۴-۱-۱. مشبه: آنچه که مانند می‌شود؛

۴-۱-۲. مشبه به: آنچه که بدان مانند می‌کنند؛

۴-۱-۳. وجه شبه: صفت و ویژگی مشترکی که بین مشبه و مشبه به وجود دارد.

۴-۱-۴. ادات تشبیه: واژه‌ای که شباهت را به کمک آن نشان می‌دهند (همایی، ۱۳۷۵:

۲۲۷). مانند:

روی دست موج چون خس می روم / واژگون می غلتم و پس می روم (حسینی، ۱۳۸۸:

۱۴۶).

«من» مشبه، «خس» مشبه به، «واژگون غلتیدن و پس رفتن» وجه شبه و «چون» ادات تشبیه

هستند.

۴-۲- طرفین تشبیه:

دو رکن اساسی تشبیه، مشبه و مشبه‌به هستند که آن‌ها را طرفین تشبیه می‌نامند و بر خلاف وجه شبه و ادات هیچ‌گاه حذف نمی‌شوند زیرا هدف تشبیه، توصیف مخیل مشبه است. و آن توصیف مخیل که همان وجه شبه است باید از مشبه‌به اخذ شود. پس وجود مشبه و مشبه‌به هر دو لازم است.

فتوحی درباره‌ی هدف؛ ارزش و اهمیت تشبیه می‌گوید: «در یک تشبیه تمام تلاش‌ها برای برکشیدن مشبه است، بنابراین سود حاصل از تشبیه نصیب مشبه می‌شود. هدف تشبیه اثبات صفتی است از مشبه‌به در وجود مشبه، مشبه غرض کلام است و مشبه‌به، ابزاری در خدات آن غرض» (فتوحی، ۱۳۸۶: ۹۰). وی به نقل از ابوهلال عسکری (ف ۳۲۵ق) بهترین تشبیه‌ها را بر اساس کارکرد آن‌ها چهار نوع برمی‌شمرد که عبارتند از:

۱. بیان امری که به حس در نمی‌آید به وسیله‌ی امری حسی؛ ۲. بیان امری که با عادت سازگار نیست به مدد امری که در عادت ما جاری است؛ ۳. بیان امری که به روشنی شناخته نمی‌شود به کمک امور آشنا و شناخته شده؛ ۴. بیان امری که در صفتی ضعف دارد به وسیله امری که آن صفت در او قوی است (همان: ۹۰). به این طریق تشبیه همانند ابزاری در خدمت یک غرض معرفی می‌شود. تشبیه به عنوان پایه و اساس آفرینش تصویرهای شعری، همیشه مورد توجه علمای علم بیان قرار گرفته است و هر یک به فراخور ذوق خود در تعریف و تقسیم بندی آن سخن گفته‌اند که در مجموع می‌توان تقسیمات ذیل را ذکر کرد:

۴-۳- تشبیه به اعتبار ادات و وجه شبه:

تشبیه در زبان فارسی گاه با ذکر هر یک از ادات و وجه شبه و گاه بدون ذکر هر یک از آن دو صورت می گیرد. «شاعر با دستکاری در ارکان تشبیه روند عینیت بخشیدن به طرفین تشبیه را تا حد محسوس تر و تأثیر گذارتر شدن، تصویر می کند. از موارد دستکاری های هنرمندانه ی شاعران می توان از حذف ادات و وجه شبه نام برد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۵: ۶۶). اگر وجه شبه در تشبیه وجود داشته باشد آن تشبیه را مفصل و اگر وجود نداشته باشد آن را مجمل گویند. اگر ادات تشبیه در جمله وجود داشته باشد، آن تشبیه را مرسل (صریح) و اگر وجود نداشته باشد آن را مؤکد گویند. بنابراین دیدگاه، تشبیه به چهار دسته تقسیم می گردد:

۱- مرسل مفصل ۲- مرسل مجمل ۳- مؤکد مفصل ۴- مؤکد مجمل (بلیغ)

۴-۳-۱- مرسل مفصل:

تشبیهی است کامل که ادات و وجه شبه در آن ذکر می شود. در این نوع تشبیه ذکر ادات بر سادگی تشبیه می افزاید و خواننده به راحتی به طرفین تشبیه پی می برد. از آنجا که در این نوع تشبیه وجه شبه ذکر می شود از مایه های تخیل و خیال ورزی کاسته می شود و خواننده لذت هنری چندانی از این تشبیه نمی برد مگر آنکه تشبیه نو و بکر باشد و شاعر ناگزیر از آوردن وجه شبه باشد تا کلامش فهمیده شود (شمیسا، ۱۳۸۶: ۶۸).

حدود یک چهارم از تشبیه های سفرنامه ی گردباد- چنانکه در نمودار آماری نشان داده خواهد شد - در این دسته جای می گیرند. نمونه:

۱- در شب من پلک تو چون پنجره / باز شد و چشم مرا نور زد (حسینی، ۱۳۸۸: ۷۱)

مشبه: پلک تو مشبه به: پنجره ادات: چون وجه شبه: باز شدن

۲- باید برویم باها منتظرند / همچون دل غنچه وقت تنگی داریم (همان: ۱۶۹)

مشبه: وقت ما مشبه به: دل غنچه ادات: همچون وجه شبه: تنگ بودن

در این بیت شاعر از نازک خیالی های سبک هندی بهره می برد و تنگی وقت را به گونه ای خیالی به تنگی و گرفتگی گلبرگ های غنچه مانند می کند.

۴-۳-۲- مرسل مجمل:

تشبیهی است شامل ادات که وجه شبه در آن ذکر نمی شود. «از نظر تئوری ادبیات، تشبیه مجمل از مفصل بهتر است» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۶۸). از آنجا که در این نوع تشبیه وجه شبه ذکر نمی شود حسّ تخیل در خواننده برای درک وجه شبه قدرت بیشتری می گیرد و تشبیه رساتر و پر تأثیر تر است. در مجموعه‌ی سفرنامه گردباد تنها یک مورد از این نوع تشبیه وجود دارد. نمونه:

۱- مطرب دل روی چو ماه تو دید / شور رها کرد و به ماهور زد (حسینی، ۱۳۸۸: ۷۲)
مشبه: روی تو مشبه به: ماه ادات: چو وجه شبه محذوف: درخشندگی، گردی

و زیبایی

در این بیت علاوه بر تشبیه روی معشوق به ماه از نظر درخشندگی، گردی و زیبایی، میان کلمات «مطرب»، «شور»، «ماهور» که از اصطلاحات موسیقی هستند تناسبی هنرمندانه برقرار شده است.

۴-۳-۳- مؤکد مفصل:

تشبیهی است که ادات ندارد اما وجه شبه در آن ذکر می شود. شفיעی کدکنی معتقد است: «حذف ادات... عاملی است برای پر تأثیر تر کردن و نیرو بخشیدن به تشبیه. زیرا غرض اصلی از تشبیه «عینیت» بخشیدن به دو چیز مختلف است... و چون ادات ذکر شود، عینیت به صورت محسوس تر و دقیق تری نمایانده می شود» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۵: ۶۶). نمونه:

۱- برای داغ دیدن گشته مبعوث / دل از پیغمبران بی کتاب است (حسینی، ۱۳۸۸: ۱۹)

مشبه: دل مشبه به: پیغمبر بی کتاب وجه شبه: داغ دیدن

۲- نغمه ای گوشه گیر و محزونم / خارج از شور دستگاه شما (همان: ۲۹)

مشبه: من مشبه به: نغمه وجه شبه: گوشه گیر و محزون بودن
در این بیت، شاعر علاوه بر تشبیه خود به نغمه، تناسب زیبایی میان کلمات «نغمه»، «گوشه»، «شور» و «دستگاه» که از اصطلاحات موسیقی هستند، ایجاد کرده است.

۴-۳-۴- مؤکد مجمل (بلیغ):

تشبیهی است که در آن ادات و وجه شبه هر دو حذف می شوند. تشبیه بلیغ رساترین و زیباترین شکل تشبیه است زیرا ادعای همانندی و اشتراک مشبه و مشبه به در آن به اوج خود می رسد. از آنجا که هیچ نشانه ای بر جدایی طرفین تشبیه از هم وجود ندارد فهم این نوع تشبیه نیازمند تلاش ذهنی بیشتر بوده و تأثیر بیشتری بر خواننده دارد. پورنامداریان معتقد است: «تأثیر گذار ترین تشبیه را می توان تشبیهی دانست که فقط مشبه و مشبه به در ساخت تصویر دخالت داشته باشند. هر چه ارکان تشبیه حذف شود؛ ابهام در تصویر بیشتر می شود، زیرا کم کم تشبیه به استعاره نزدیک می شود و گره های تصویر افزایش می یابد. در این گونه تشبیه ذهن مخاطب با جستجو و تلاش بین دو رکن تشبیه، نکتهی اشتراک را می یابد و از سوی دیگر، حاصل باز شدن این پیچش ادبی، لذتی است که نصیب ذهن می شود» (پورنامداریان، ۱۳۵۷: ۹۴). تشبیه بلیغ خود بر دو نوع است:

۴-۳-۴-۱. بلیغ اضافی (اضافه تشبیهی): تشبیهی است که در آن مشبه و مشبه به، به هم

اضافه شده باشند و در این صورت ادات و وجه شبه محذوف است.

۴-۳-۴-۲. بلیغ غیر اضافی (اضافه اسنادی): در این نوع تشبیه مشبه و مشبه به، به هم اسناد

داده می شوند که به آن بلیغ اسنادی نیز می گویند. در این نوع تشبیه اغراق به اوج خود می رسد زیرا ادعای همانند بودن با اسناد قوت بیشتری می گیرد.

کاربرد تشبیه بلیغ به ویژه «اضافه تشبیهی» در سفرنامه گردباد بیش از سایر انواع تشبیه به اعتبار ادات و وجه شبه است و توجه خاص شاعر به این گونه تشبیه باعث شده است که با کمترین الفاظ و ترکیبات، معانی ذهنی خود را با حس و عاطفه‌ی در خور به مخاطب القا کند.

نمونه‌هایی از تشبیه بلیغ اضافی:

۱- روح مجنونم رقیب گردباد/ دست افشان در بیابان دلت (حسینی، ۱۳۸۸: ۴۳)

مشبه: دلت مشبه‌به: بیابان

شاعر در تشبیهی مضمیر روح خود را چون گردبادی سرگردان و سرگشته می‌داند که در بیابان دل معشوق می‌چرخد.

۲- موج‌ها را ذکر حق این سو و آن سو می‌کشد/ پیر دریا کف به لب آورده یا هو

می‌کشد (همان: ۱۵۸)

مشبه: دریا مشبه‌به: پیر

در این تشبیه مبتکرانه، شاعر به دریا جان بخشیده، جوش و خروش آن را چون ذکر گفتن پیری می‌داند که «یا هو» می‌کشد؛ تعبیر هنرمندانه‌ی «کف به لب آوردن» به گونه‌ی زیبا تصویر دریا را در ذهن مجسم می‌کند.

نمونه‌هایی از تشبیه بلیغ اسنادی:

۱- دل شد خزر خون و تو افسوس ندیدی/ در دیده خشکیده من رود ارس را (همان: ۳۳)

مشبه: دل مشبه‌به: خزر خون

۲- نیست از هیچ طرف راه برون شد ز شبم/ زلف افشان تو گردیده حصارم چه کنم

(همان: ۷۵)

مشبه: زلف افشان تو مشبه‌به: حصار

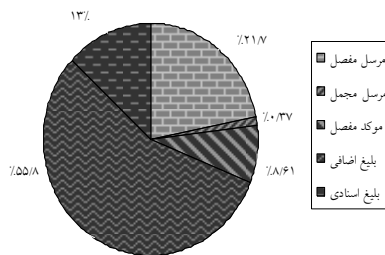
شاعر تارهای زلف معشوق را همچون میله های حصاری می داند که او را اسیر کرده

است.

جدول و نمودار آماری تشبیه به اعتبار ادات و وجه شبه:

مجموع	بلیغ اضافی	بلیغ اسنادی	مؤکد مفصل	مرسل مجمل	مرسل مفصل	نوع تشبیه
۲۶۷	۱۴۹	۳۶	۲۳	۱	۵۸	تعداد
%۱۰۰	%۵۵/۸	%۱۳/۴	%۸/۶۱	۰/۳۷	۲۱/۷	درصد

نمودار آماری تشبیه به اعتبار ادات و وجه شبه

۴-۴- تشبیه به اعتبار طرفین (حسی و عقلی):

شاعران برای درک بهتر خواننده از تشبیه، گاه از عناصر حسی و گاه عناصر عقلی در

ساخت مشبه و مشبه به استفاده می کنند. «مراد از حسی اموری است که با یکی از حواس

پنجگانه چشایی، بینایی، بساوایی، شنوایی و بویایی قابل درک باشند، یعنی به طور کلی

وجود محسوس و مادی داشته باشند. اما مراد از عقلی در اصطلاح علم بیان هر چیزی است

که با یکی از حواس خمسه درک نشود و وجود آن ذهنی باشد» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۷۴). تشبیه

به اعتبار حسی و عقلی بودن مشبه و مشبه به چهار حالت دارد:

۴-۴-۱- تشبیه حسی به حسی:

تشبیهی معمول و مرسوم است که اجزای آن یا به عبارتی طرفین تشبیه در بیرون از ذات شاعر و در دنیای ماده وجود دارند. حجم زیادی از تشبیه‌های حسینی در سفرنامه‌ی گردباد از الگوی محسوس به محسوس پیروی می‌کند، یعنی دید مادی و توجه به عناصر حسی در این تصاویر شعری غلبه دارد. نمونه:

۱- تو آن رود زلالی، صاف و روشن از ازل جاری/ که پاکی‌های عالم دست و رو را در

تو می‌شویند

مشبه حسی: تو (علی «ع») مشبه به حسی: رود (حسینی، ۱۳۸۸: ۷۳)

۲- ز عالم گذشتم ولی از تو نه / گذرگاه صعب العبورم تویی! (همان: ۹۴)

مشبه حسی: تو مشبه به حسی: گذرگاه

۴-۴-۲- تشبیه حسی به عقلی:

شاعر در این مورد امور مادی و محسوس را به امور عقلانی و انتزاعی مانند می‌کند. در این نوع تشبیه شاعر «بی شک می‌خواهد ارزش بیشتری به آن (مشبه) ببخشد و آن را والاتر از آنچه که هست نشان دهد» (احمد نژاد، ۱۳۷۴: ۸۶) همچنین «نکته‌ی قابل ملاحظه در تشبیهات محسوس به معقول این است که اموری مادی و حسی، صبغه‌ای عقلانی و نفسانی به خود می‌گیرند و خواهی نخواهی به طرف معنوی ذهنی کشیده می‌شوند» (علوی مقدم و اشرف زاده، ۱۳۷۶: ۹۹). این نوع تشبیه در سفرنامه گردباد انگشت شمار است. نمونه:

۱- اگر محشری زود رس بی دریغ / بر انگیخت از عمق گورم تویی (حسینی، ۱۳۸۸: ۹۵)

مشبه حسی: تو مشبه به عقلی: محشر

۲- صبح را لا جرعه کابوس سیاهی سر کشید/ شد سیه مست و برای آسمان خنجر کشید

(همان: ۱۵۱)

مشبه حسی: سیاهی مشبه به عقلی: کابوس

در این بیت شاعر با تشبیهی هنرمندانه و خلاقانه آمدن شب را به تصویر کشیده است؛ او شب را چون انسان مستی دانسته که شراب صبح را یکسره و بی توقف سر کشیده است و خط افق را که در آغاز شب بر پهنه‌ی آسمان نمودار می شود را همچون خنجری دانسته که در دست این انسان مست است.

۴-۴-۳- تشبیه عقلی به حسی

در این نوع تشبیه شاعر امور عقلانی را به امور محسوس و قابل درک تشبیه می کند تا به آنها عینیت و واقعیت ببخشد. (احمد نژاد، ۱۳۷۴: ۸۶) تشبیه معقول به محسوس بیشترین بسامد را در سفرنامه گردباد دارد. شاعر در این مورد می گوید امور ذهنی و انتزاعی را به جامه‌ی امور محسوس در آورد. نمونه:

۱- دلم غنچه وار از غریبی گرفت / نسیمی نیامد به مهمانی ام (حسینی، ۱۳۸۸: ۱۳)

مشبه عقلی: دل مشبه حسی: غنچه

شاعر گرفتگی دل خود را به سبب غربت به گرفتگی و پیچش گلبزرگ های غنچه مانند کرده است.

۲- مثل مرغان رها در اوج می چرخد دلم / شادمان در خانقاه موج می چرخد دلم (همان: ۱۵۸)

مشبه عقلی: دلم مشبه حسی: مرغان رها در اوج

۴-۴-۴- تشبیه عقلی به عقلی:

در این نوع تشبیه شاعر امری عقلی را به امری عقلی تشبیه می کند یعنی اموری که در محدوده‌ی حس و تجربه‌ی انسان قرار نمی گیرد را به کمک امری عقلی در ذهن تبیین می کند. «این نوع تشبیه قاعدتاً نباید وجود داشته باشد زیرا از مشبه عقلی، وجه شبه روشن و صریحی اخذ نمی شود تا حال مشبه را به کمک آن در یابیم» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۷۸). سهم این نوع تشبیه

در سفرنامه‌ی گردباد بسیار ناچیز است. نمونه:

۱- آن روز که گردن به تمنای تو دادیم/ بستیم به زنجیر هیولای هوس را (حسینی،

۱۳۸۸: ۳۲)

مشبه عقلی: هوس مشبهٔ به عقلی: هیولا

۲- همچو عنقا باطن عشق از نگاهم رو نهفت/ دور دست دیده ام را عقل ظاهر بین گرفت

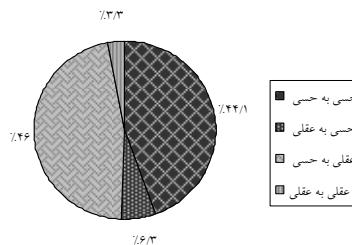
(حسینی، ۱۳۸۸: ۹۲)

مشبه عقلی: باطن عشق مشبهٔ به عقلی: عنقا

جدول و نمودار آماری تشبیه به اعتبار طرفین (حسی و عقلی):

نوع تشبیه	حسی به حسی	حسی به عقلی	عقلی به حسی	عقلی به عقلی	مجموع
تعداد	۱۱۸	۱۷	۱۲۳	۹	۲۶۷
درصد	۴۴/۱٪	۶/۳٪	۴۶٪	۳/۳٪	۱۰۰٪

نمودار آماری تشبیه به اعتبار طرفین (حسی، عقلی)

۴-۵- انواع تشبیه به اعتبار مفرد، مقید و مرکب بودن طرفین:

هر یک از طرفین تشبیه (مشبه و مشبهٔ به) می‌تواند به صورت مفرد، مقید و یا مرکب در

تشبیه به کار رود. مفرد: «به مشبه یا مشبهٔ بهی گفته می‌شود که از یک صورت ذهنی بیشتر

تشکیل نشده باشد و بر دو قسم است: مفرد مجرد و مفرد مقید.

مفرد مجرد به صورتی ذهنی می گویند که فقط یک کلمه باشد...

مفرد مقید به مفردی می گویند که همراه آن یک کلمه، صفتی یا مضاف الیهی یا قیدی دیگر آمده باشد... مرکب: به مشبه یا مشبه بهی می گویند که از ترکیب چند صورت ذهنی درست شده باشد و به تعبیر دیگر، هیأتی را که در ذهن، از چند صورت ذهنی منتزع باشد، مرکب می گویند (علوی مقدم و اشرف زاده، ۱۳۷۶: ۱۰۲). با ذکر این مقدمه، تشبیه بدین اعتبار به چهار دسته تقسیم میشود:

۱- مفرد به مفرد ۲- مرکب به مرکب ۳- مفرد به مرکب ۴- مرکب به مفرد

در تشبیه های این مجموعه شعری، تنها موارد مفرد به مفرد و مرکب به مرکب وجود دارد که مورد بررسی قرار می گیرند.

۴-۵-۱: تشبیه مفرد به مفرد: این تشبیه، به چهار دسته تقسیم می گردد.

۴-۵-۱-۱- مفرد مجرد به مفرد مجرد:

در این نوع تشبیه مشبه و مشبه به، هر دو مفردند. بیشترین حجم تشبیهات حسینی در این گروه قرار می گیرند. نمونه:

۱- خسرو نامردمی ها تیشه زد بر ریشه ام / انتقامی سخت از فرهاد بی شیرین گرفت

(حسینی، ۱۳۸۸: ۹۲)

مشبه مفرد: نا مردمی مشبه به مفرد: خسرو

در این بیت علاوه بر اضافی تشبیهی «خسرو نامردمی ها»، کلمات «خسرو»، «شیرین» و «فرهاد» تلمیح به داستان زیبا و اسطوره ای «خسرو و شیرین» دارد. شاعر خود را همچون «فرهاد» می داند که «خسرو نامردمی ها» تیشه به ریشه اش می زند.

۲- روزگار سست عهدی / قرن سخت افزار و سی دی

زایش ویروس وحشت / انتشار نا امیدی (همان: ۱۱۵)

مشبه مفرد: وحشت مشبه به مفرد: ویروس

همانطور که می‌دانیم تکثیر ویروس به صورت تصاعدی انجام می‌گیرد و شاعر با اغراقی هنرمندانه وحشت را چون ویروس در حال گسترش می‌داند.

۴-۵-۱-۲- مفرد مجرد به مفرد مقید:

مفرد مقید به مفردی می‌گویند که همراه آن یک کلمه، صفت، مضاف الیه یا قیدی دیگر آمده باشد. نمونه:

۱- مثل شمعی محتضر آماج تاریکی شدم / تیر آخر بر جگر از چله‌ی بادم رسید

(حسینی، ۱۳۸۸: ۶۴)

مشبه مفرد: من مشبه به مقید: شمعی محتضر

۲- موج چون درویش از خود رفته ای کف می‌زند / صوفی گرداب‌ها می‌چرخد و دف می‌زند (همان: ۱۵۸)

مشبه مفرد: موج مشبه به مقید: درویش از خود رفته

شاعر «موج» را چون «درویشی از خود رفته» و «گرداب» را همچون «صوفی» دانسته که در خانقاه دریا به سماع مشغولند.

۴-۵-۱-۳- مفرد مقید به مفرد مجرد:

در این نوع تشبیه مشبه مقید همراه مشبه به مفرد آورده می‌شود. میزان این تشبیه در مجموعه سفرنامه گردباد ناچیز است. نمونه:

۱- آرش عشق تو به قلب هدف / تیر از آن فاصله‌ی دور زد (همان: ۷۱)

مشبه مقید: عشق تو مشبه به مفرد: آرش

۲- «من کی ام؟» یک پرسش تکراری است / کز ازل چون سیل در من جاری است (همان: ۱۴۴)

مشبه مقید: «من کی ام؟» مشبه به مفرد: سیل

۴-۵-۱-۴- مشبه مقید و مشبه به مقید:

در این نوع تشبیه مشبه و مشبه به هر دو مقیدند. حسینی در اینگونه تشبیهات با مقید کردن طرفین تشبیه بر جنبه‌ی توصیفی، تصویری و تخیلی تشبیه می افزاید. نمونه:

۱- برخاطر غریب فلاطون روح من / یاد تو مثل قافله ای از مثل گذشت (حسینی، ۱۳۸۸: ۱۶)

مشبه مقید: یاد تو مشبه به مقید: قافله ای از مثل

۲- قرن غرب و حرب و آتش / فصل طاعون های شرقی

استخوان های شکسته / نردبان های ترقی (همان: ۱۱۶)

مشبه مقید: استخوان های شکسته مشبه به مقید: نردبان های ترقی

۴-۵-۲- تشبیه مرکب به مرکب:

«یعنی مشبه و مشبه به هر دو هیأتی مرکب از چند صورت ذهنی باشند» (علوی مقدم و اشرفزاده، ۱۳۷۶: ۱۰۲). می توان گفت: «تشبیه مرکب به مرکب از فاخرترین انواع تشبیه است که صحنه ای را با عناصر گوناگونش به صحنه ای مانند می کند» (تجلیل، ۱۳۸۵: ۴۶).
نمونه:

خورده ام صد بار بر دیوار ناپیدای عشق / شیشه‌ی شفاف را گنجشک زندانی ندید (حسینی: ۱۳۸۸: ۵۷).

مشبه مرکب: برخوردار من به دیوار ناپیدای عشق

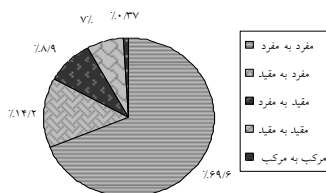
مشبه به مرکب: برخوردار گنجشک زندانی به شیشه شفاف

وجه شبه مرکب: تصویر حاصل از، برخوردار دو شیء و امر به یکدیگر

جدول و نمودار آماری انواع تشبیه به اعتبار طرفین (مفرد- مقید، مرکب):

نوع تشبیه	مفرد به مفرد	مفرد به مقید	مقید به مفرد	مقید به مقید	مرکب به مرکب	مجموع
تعداد	۱۸۶	۳۸	۲۴	۱۸	۱	۲۶۷
درصد	٪۶۹/۶	٪۱۴/۲	٪۸/۹	٪۶/۷	٪۰/۳۷	٪۱۰۰

نمودار آماری تشبیه به اعتبار طرفین (مفرد- مقید، مرکب)

۴-۶- وجه شبه:

وجه شبه، شباهت ادعایی ایجاد شده بین مشبه و مشبه به است که به طور حقیقی یا خیالی در آن اشتراک دارند. «کشف وجه شبه به بینش و دریافت گوینده بستگی دارد و شاعر ممکن است رنگ و حرکت و حالت و شکل و اثر حسی یا عقلی همانند بین دو چیز را به تنهایی پیش بکشد و یا مجموعه ای از حالات و حرکات را به عنوان صفت مشترک (وجه شبه) در نظر داشته باشد» (ثروتیان، ۱۳۶۹: ۴۴). همچنین «بحث وجه شبه مهم ترین بحث تشبیه است چون وجه شبه مبین جهان بینی و وسعت تخیل شاعر است و در نقد شعر بر مبنای وجه شبه است که متوجه نوآوری یا تقلید هنرمند می شویم» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۹۸). قداما وجه شبه را به دو مورد تحقیقی و تخیلی تقسیم کرده بودند:

۴-۶-۱- وجه شبه تحقیقی:

آن است که وجه شبه در هر دو طرف تشبیه، حقیقی باشد یعنی در طرفین تشبیه قابل تصور باشد. حدود $\frac{1}{3}$ از تشبیهات این کتاب دارای وجه شبه تحقیقی می باشند. نمونه:

۱- چشم من زاینده رودی دیگر است/ از کرامات سپاهان دلت (حسینی، ۱۳۸۸: ۴۲)

مشبه: چشم من مشبه به: زاینده رود وجه شبه تحقیقی: آب بسیار داشتن

۲- چون ابرکه آرام و روان می گذرد / این قافله با همسفران می گذرد (همان: ۱۷۱)
 مشبه: قافله مشبه به: ابر وجه شبه تحقیقی: آرام و روان گذشتن

۴-۶-۲- وجه شبه تخیلی:

آن است که وجه شبه در هر دو طرف تشبیه یا در یکی از طرفین خیالی و ادعایی باشد. حسینی در ساخت تشبیه با وجه شبه خیالی، شاعری چیره دست و توانمند است. $\frac{۲}{۳}$ از تشبیه‌های او در این دسته قرار می گیرند. نمونه:

۱- ای غنچه‌ی افروخته ای سوخته ای دل / مگذار ترا زرد رخان سرد ببینند (همان: ۲۷)

مشبه: دل مشبه به: غنچه وجه شبه: افروخته و سرخ بودن

وجه شبه نسبت به مشبه: تخیلی وجه شبه نسبت به مشبه به: تحقیقی

۲- یک به یک با مژه هایت دل من مشغول است / میله های قفسم را نشمارم چه کنم

(حسینی، ۱۳۸۸: ۷۶)

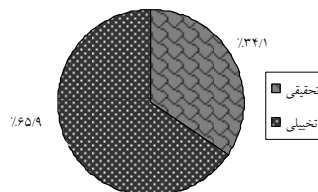
مشبه: مژه هایت مشبه به: میله های قفس وجه شبه: اسیر کردن

وجه شبه نسبت به مشبه: تخیلی وجه شبه نسبت به مشبه به: تحقیقی

جدول و نمودار آمار انواع وجه شبه به اعتبار (تحقیقی و تخیلی):

نوع وجه شبه	تحقیقی	تخیلی	مجموع
تعداد	۹۱	۱۷۶	۲۶۷
درصد	٪۳۴	٪۶۵/۹	٪۱۰۰

نمودار آماری انواع وجه شبه (تحقیقی، تخیلی)

۴-۷- وجه شبه به اعتبار مفرد، متعدد و مرکب بودن:

۴-۷-۱- وجه شبه مفرد: وجه شبه وقتی مفرد است که از یکی بیشتر نباشد؛ یعنی مورد اشتراک بین مشبه و مشبه به تنها یک چیز باشد. نمونه:

۱- من مسیح زخمی صبح نخستینم ولی / دوستانم انتظار شام آخر می کشند (همان: ۶۲)
مشبه: من مشبه به: مسیح زخمی وجه شبه مفرد: زخمی نیرنگ ها بودن
شاعر در کنار تشبیه خود به مسیح با آوردن کلمات «مسیح» و «شام آخر» تلمیحی زیبا در شعر آفریده است.

۲- شعله کشان هر طرف / آتش خاموشی است - هر قدم در کمین / مرگ و فراموشی است
(حسینی، ۱۳۸۸: ۱۲۴)

مشبه: خاموشی (سکوت) مشبه به: آتش وجه شبه مفرد: شعله کشیدن (گسترش یافتن)

۴-۷-۲- وجه شبه متعدد:

آن است که از یکی بیشتر باشد، مانند: تشبیه «رخ» به «گل» از نظر «لطافت و سرخی». نمونه:

۱- ببینید دریای خشم مرا / در آرامش روح طوفانی ام (همان: ۱۴)
مشبه: خشم من مشبه به: دریا وجه شبه متعدد: خروشان، وسعت و ژرفا داشتن

۲- می تابد و می سوزد و می رویاند / خاصیت آفتاب دارد غم تو (همان: ۱۷۵)
مشبه: غم تو مشبه به: آفتاب وجه شبه متعدد: تابیدن، سوزاندن، رویاندن

۴-۷-۳- وجه شبه مرکب:

هنری ترین وجه شبه است و از مشبه به مرکب اخذ می شود هیأت حاصله (ایماژ، تصویر، تابلو) از امور متعدد است... یعنی تابلو و تصویری است که از مجموع جزئیات گوناگون حاصل می شود» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۰۹). در مجموعه سفرنامه گردباد تنها یک مورد از این نوع وجه شبه وجود دارد. نمونه:

خورده ام صد بار بر دیوار ناپیدای عشق/ شیشه ی شفاف را گنجشک زندانی ندید (حسینی، ۱۳۸۸: ۵۷)

مشبه مرکب: برخورد من به دیوار ناپیدای عشق

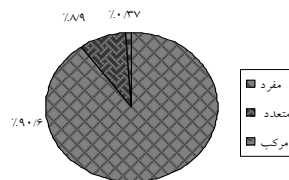
مشبه به مرکب: برخورد گنجشک زندانی به شیشه شفاف

وجه شبه مرکب: تصویر حاصل از، برخورد دو شیء و امر به یکدیگر

جدول و نمودار آماری انواع وجه شبه به اعتبار (مفرد، متعدد و مرکب):

نوع وجه شبه	مفرد	متعدد	مرکب	مجموع
تعداد	۲۴۲	۲۴	۱	۲۶۷
درصد	۹۰/۶٪	۸/۹٪	۰/۳۷٪	۱۰۰٪

نمودار آماری تشبیه به اعتبار وجه شبه (مفرد، متعدد، مرکب)

نتیجه

در این پژوهش پس از بررسی و مطالعه ی ۷۷۰ بیتِ مجموعه سفرنامه گردباد در ۲۶۷ مورد

تشبیه موجود، این نتایج بدست آمد:

- ۱-۵. حسینی از جمله شاعران موفق است که در بیان هنری خود، به زیبایی از تشبیه در مجموعه شعر سفرنامه گردباد استفاده کرده است.
- ۲-۵. خصوصیت شعر او از نظر تشبیه این است که در بیان تجربه‌های ذهنی خویش از همه نوع تشبیه به اعتبار ادات و وجه شبه بهره می‌برد.
- ۳-۵. ویژگی برجسته‌ی شعر او در این نوع تقسیم‌بندی، کاربرد وسیع اضافی تشبیهی است، این تشبیه همواره از الگوی مشبه به + مشبه پیروی می‌کند. هرچند استفاده از اضافی تشبیهی در تصویرسازی سبب کوتاه شدن تصاویر شعری او می‌شود اما به این طریق دامنه تخیل و ابهام را در تشبیهات خود توسعه می‌دهد.
- ۴-۵. او به خوبی از عهده‌ی حسی کردن عناصر انتزاعی و تجریدی برآمده است به گونه‌ای که در ساخت تشبیه به اعتبار طرفین حسی و عقلی بیشتر از الگوی معقول + محسوس و محسوس + محسوس پیروی می‌کند و تشبیهاتی ساده و قابل درک می‌آفریند.
- ۵-۵. طرفین تشبیه و وجه شبه در بیشتر موارد به صورت مفرد آمده است که این امر ناشی از کاربرد وسیع اضافی تشبیهی در شعر اوست. همچنین بسامد بالای وجه شبه تخیلی نشان از زیبایی تشبیه‌ها و دیرپای بودن وجه شبه است که موجب درگیر شدن ذهن مخاطب با تشبیه جهت کشف وجه شبه می‌شود. در یک برداشت کلی می‌توان اذعان کرد که تشبیه در شعر حسینی، ساده، ملموس، عینی و قابل درک است و همین ویژگی به همراه مضامین اجتماعی فاخر، سبب دلنشینی سخن اوست.

منابع

- ۱- احمد نژاد، کامل، فنون ادبی، چاپ دوم، تهران: پایا، ۱۳۷۴.
- ۲- پورنامداریان، تقی، نگاهی به تصویر آفرینی در مرزبان نامه، هشتمین کنگره‌ی ایرانی، تهران: فرهنگستان ادب و هنر، ۱۳۵۷.
- ۳- پورنامداریان، تقی، سفر در مه (تأملی در شعر احمد شاملو)، چاپ اول، تهران: زمستان با همکاری انتشارات چشم و چراغ، ۱۳۷۴.
- ۴- تجلیل، جلیل، معانی و بیان، چاپ اول از ویرایش دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۵.
- ۵- ثروتیان، بهروز، بیان در شعر فارسی، چاپ اول، تهران: برگ، ۱۳۶۹.
- ۶- حسینی، سید حسن، براده‌ها (مجموعه‌ای از تأملات اجتماعی و ادبی)، چاپ اول، تهران: برگ، ۱۳۶۵.
- ۷- حسینی، سید حسن، سفرنامه گردباد، چاپ دوم، تهران: انجمن شاعران ایران، ۱۳۸۸.
- ۸- داد، سیما، فرهنگ اصطلاحات ادبی، چاپ اول از ویرایش جدید، تهران: مرواری، ۱۳۸۲.
- ۹- زرین کوب، عبدالحسین، شعر بی دروغ شعر بی نقاب، چاپ دوم، تهران: سازمان انتشارات جاویدان، ۱۳۵۵.
- ۱۰- شفیعی کدکنی، محمد رضا، صور خیال در شعر فارسی، چاپ ششم، تهران: آگه، ۱۳۷۵.
- ۱۱- شمیسا، سیروس، بیان، چاپ دوم از ویرایش سوم، تهران: میترا، ۱۳۸۶.

۱۲- علوی مقدم، محمد؛ اشرف زاده، رضا، معانی و بیان، چاپ اول، تهران: سمت، ۱۳۷۶.

۱۳- فتوحی، محمود، بلاغت تصویر، چاپ اول، تهران: سخن، ۱۳۸۶.

۱۴- همایی، جلال الدین، فنون بلاغت و صناعات ادبی، چاپ دوازدهم، تهران: مؤسسه نشر هما، ۱۳۷۵.